

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ЯРОСЛАВА ПАСТЕРНАКА У МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЯХ

С.В. Терський, Б.А. Омельчук

Інститут гуманітарних і соціальних наук
Національний університет "Львівська політехніка"

© Терський С.В., Омельчук Б.А., 2014

Проаналізовано історію археологічних знахідок, здобутих дослідженнями відомого українського археолога Ярослава Пастернака, насамперед під час розкопок у княжих столицях Галичі, Звенигороді, Тереховлі, Белзі, Пліснеську. Обґрунтовано висновки про важливу роль цих матеріалів на початковому етапі формування археологічних фондів великих музеїв Львова.

This article analyzes the fate of archaeological findings obtained in research famous Ukrainian archaeologist Jaroslav Pasternak, especially during excavations in the princely capitals of Galicia, Zvenigorod, Terebovlia, Belz, Plisnesk. Scientists do not have time to properly organize and explore gathered during the excavation finds. Full reports on the excavations J. Pasternak been published (perhaps they are part of the collection at Harvard University, USA). The main beneficiaries of the findings of field expeditions J. Pasternak were Ukrainian National Museum in Lviv Museum of Taras Shevchenko Scientific Society. From the first museum J. Pasternak worked since 1913, he was director of another for 1929–1939 biennium As a teacher of the Theological Academy in Lviv, some of their findings J. Pasternak also kept in the museum of the institution.

1940 most of the archaeological collections of J. Pasternak was in the collections of the Lviv History Museum. Due to large volumes of work with a lot of new replenishment on time were not taken into account, and as a result, lost to science. For example, only in 1942 was accounted most of the collection from the excavations of 1940 Plisnesk (including ceramics). For a bulk sample collection was usual inventory of archaeological finds. Thus, in the main book revenues fell primarily NTSh museum called individual findings – tools, ornaments, etc. Attention is drawn to the almost complete absence of pottery among then finds from excavations Krylos. The majority of the finds of excavations in Krylos J. Pasternak (1934–1940 years) had been registered only in 1945. This is evident also in case of collections of other attractions Middle Ages studied J. Pasternak – Belz, Zvenigorod, multitude and others. The reason for this could be lack of funds to pay for the required number of workers. Big massive collection of artefacts may cumulatively recorded in the book supporting the museum NTSh. Objects from the collections of J. Pasternak's 1944 hit list exported to Germany. Substantiated opinion on the important role of these materials in the initial stage of formation of the archaeological collections of major museums stock of the city.

Одним із фундаторів української археологічної науки в Галичині був відомий львівський історик та музейний діяч Ярослав Пастернак. За майже півтора-десятилітній період польових досліджень на території Галичини цей вчений стаціонарно дослідив декілька десятків різночасових археологічних пам'яток. Найголовнішими об'єктами досліджень вченого стали княжі міста – Галич, Белз, Тереховля, Пліснеськ, Звенигород. Саме завдяки його дослідженням вдалося належним чином систематизувати знання про археологію княжої доби в Галичині.

Аналізували науковий доробок та життєвий шлях Я. Пастернака десятки вчених (В. Верига, В. Петегрич, І. Коваль та ін.). Однак досі, за винятком окремих публікацій автора, не проаналізовано стан музейних колекцій. Адже саме музейні збірки дають найповнішу уяву про успішність та масштаб археологічних досліджень.

Однак значна частина цих колекцій до сьогодні маловідома для дослідників, оскільки зазначені матеріали переважно належно не опубліковані. Тому перед сучасними дослідниками постає завдання опрацювання цих колекцій. Успішне виконання цього завдання дасть змогу вирішити чимало питань археології Західної України [20].

Учений не встиг належно упорядкувати та дослідити зібрані під час розкопок знахідки. Повні звіти з розкопок Я. Пастернака не були опублікованими (можливо, частково вони представлені у збірці Гарвардського університету, США). За тодішньою методикою у публікаціях речовий матеріал (рухомі пам'ятки) подавалися, загалом, оглядово. Особливо це стосується т.зв. масових знахідок. Стисла інформація про них міститься, переважно, у різноманітних науково-популярних статтях, а також у двох узагальнювальних монографіях про резуль-

тати досліджень Галича та огляду археології України [10, 12].

Джерельною базою для написання статті, окрім опублікованих матеріалів, послуговували записи у інвентарних книгах Музею НТШ, сучасних та старих фондів книг Львівського історичного та Національного музеїв, оскільки чимало археологічних матеріалів з розкопок Я. Пастернака багатократно змінювали своє розташування [2–5].

Треба зазначити, що знахідки частково втрачали свої паспорти. Тому, щоб з'ясувати походження предметів, зіставлялись описи інвентарних книг музею НТШ з книгами двох основних етапів інвентаризації фондової групи “Київська Русь”: 1940–1948 рр. (шифр ЛІМ-ІІІ) та 1981–1986 рр. (шифр ЛІМ КР). Виявилось, що подекуди описи предметів у сучасних книгах не збігаються зі старими [14; 16].

Свої перші археологічні роботи на українській землі Я. Пастернак розпочав у 1929 р., повернувшись з еміграції, де він сформувався як професійний археолог, проводячи дослідження ранньосередньовічних пам'яток Праги. Мабуть, з цієї причини основними об'єктами досліджень вченого були пам'ятки княжої доби.

Головними отримувачами польових знахідок з експедицій Я. Пастернака були Український національний музей у Львові та Музей Наукового товариства ім. Т. Шевченка. З першим музеєм Я. Пастернак співпрацював ще з 1913 р., директором іншого він був протягом 1929–1939 рр. Будучи викладачем Богословської академії у Львові, частину своїх знахідок Я. Пастернак також зберігав у музеї цієї установи. Треба зазначити, що спочатку всі найцінніші знахідки з розкопок Я. Пастернака потрапляли до Національного музею, оскільки фінансував роботи митрополит А. Шептицький [25, с. 1].

1939 р. започатковано докорінну реорганізацію львівських музеїв. Спершу створений рік перед тим стараннями професора Л. Козловського археологічний музей, що мав офіційну назву Міський музей старожитностей Червенської землі перейменовано на Львівський державний археологічний музей. Тоді ж до сформованих раніше фондів вирішено додати археологічні збірки Музею НТШ та інших музеїв української громади, за винятком частини колекції Національного музею, що знаходився під патронатом авторитетного для влади директора – І. Свенціцького, і 20 січня 1940 р. на посаду його директора призначено Я. Пастернака [15, с. 41; 18; 17, с. 23]. Однак, вже 1 лютого цього ж року вирішено скасувати окремий археологічний музей і ввести його до складу нової структури – Львівського історичного музею, директором якої Я. Пастернак залишався до червня 1940 р. [1, арк. 2–13]. Тоді на

базі цих колекцій у Львівському історичному музеї започатковано фондові групи “Археологія” та “Київська Русь”, які існують до сьогодні.

Часті переміщення музейних предметів поміж різними музеями з цього часу стали нормою. Як відомо, реформування музейної справи у Галичині тоді не пройшло безслідно для пам'яток. За спогадами Я. Пастернака [12, с. 25], внаслідок неорганізованого переміщення сотні безцінних знахідок втратили свої наукові паспорти. Упорядкування в таких спосіб “реорганізованих” колекцій затягнулося на десятиліття.

Через значні обсяги роботи багато з нових надходжень своєчасно не були взяті на облік, і як наслідок, втрачені для науки. Так, наприклад, лише у 1942 р. обліковано більшу частину колекції з розкопок 1940 р. у Пліснеську (включно з керамікою). Для об'ємніших колекцій притаманною була вибіркова інвентаризація археологічних знахідок. Так, у основну книгу надходжень музею НТШ потрапляли насамперед т.зв. індивідуальні знахідки – зняття праці, оздоба тощо. Привертає увагу майже повна відсутність гончарного посуду серед заінвентаризованих тоді знахідок з розкопок Крилоса. Більшість знахідок розкопок Я. Пастернака в Крилосі (1934–1940 рр.) взято на облік лише після 1945 р. [19].

Це помітно й на прикладі колекцій з інших пам'яток княжої доби, які досліджував Я. Пастернак, – Белза, Звенигорода, Валяви та ін. Причиною цього могла бути нестача коштів для оплати потрібної кількості працівників. Великі колекції масових знахідок, можливо, сумарно фіксувалися в книзі допоміжних фондів музею НТШ. Предмети з колекцій Я. Пастернака 1944 р. потрапили до списку вивезених у Німеччину. Серед них були галицькі сюжетні керамічні плитки та оздоба із поховань кладовища у Валяві [26].

Масові знахідки з розкопок довоєнних десятиліть часто взагалі не обліковувались в основній книзі надходжень ЛІМ. Можна лише здогадуватись, які частини колекцій були втрачені разом з іншими незаінвентаризованими археологічними знахідками у післявоєнний період. Окрім того, у післявоєнний період відбувалося цілеспрямоване списання музейних пам'яток. Ініціатива їх списання виходила, за свідченням Бориса Возницького, тоді інспектора облуправління, від самих музейних працівників, які намагалися в такий спосіб зняти з обліку предмети, втрачені внаслідок власної халатності. Так, чимало археологічних предметів списано згідно з наказом № 768 Управління культури Облвиконкому від 24.04.1958 р. серед багатьох інших цінних пам'яток [3].

Зокрема, тоді само серед списаних речей (важко уявити тут власну ініціативу музейних

службовців) виявилось чимало предметів з розкопок Я. Пастернака, взятих на облік, до речі, лише в 1948 р. Серед списаних речей, зокрема, були фрагменти кераміки та тваринні кістки з розкопок у Пліснеську у 1940 р. (№ ІІІ-3757–3774, 3776–3779, 3781–3792, 3794–3797, 3817, 3854–3859, 3862–3864, 3874), що їх не взяв на облік сам Я. Пастернак під час інвентаризації 1942 р. [3]. Характерно, що переважно тодішні музейники списані предмети не викинули на смітник, а залишили їх у фондосховищах музею, і у 1980-ті рр. вже нове покоління музейників частково повторно знову взяло знахідки на державний облік.

Однак під час двох переінвентаризацій: 1948 та 1980-х рр. цілісна колекція з розкопок 1940 р. була перемішана, багато предметів загублено, а взамін підставлено подібні за описом. Водночас в інвентарних книгах наявна різна атрибуція одних і тих самих предметів, що вказує на різну фахову підготовку інвентаризаторів. Багато зі старих надходжень своєчасно не були взяті на облік, і як наслідок, втрачені для науки.

Археологічні матеріали з розкопок Я. Пастернака 1940 р., які первісно належали місцевій філії Інституту археології, у 1942 р. були також передані у тоді Muzeum fur Vor- und Fruhgeschichte, Ringplatz, 4, індивідуальні знахідки детально (з вказівкою на траншеї та квадрати, протягом 4-х місяців, з ІІ/ІІІ до 20/VIII) заінвентаризовані під керівництвом автора розкопок за № 2101–2167, 2397–2806 (всього 481 предметів). Проте, нагоди науково опублікувати опрацьовані тоді знахідки у автора розкопок не виявилось. У липні 1944 р. він емігрував на Захід, де коротко описав наслідки своїх робіт у окремій статті та одному параграфі фундаментальної монографії “Археологія України” [11; 12, 656–660].

Частина колекцій, вивезених під час війни, була помилково повернута в Україну іншим музеям. Серед цих матеріалів була й частина колекції з розкопок кладовища у Валяві, яку повернуто у ЛІМ лише 1986 р. з Київського історичного музею стараннями Л. Строкової, тоді охоронця фондової групи “Київська Русь” [26].

Отже, найбільшим сховищем археологічних колекцій з розкопок Я. Пастернака є Львівський історичний музей (далі – ЛІМ). Тут зберігаються знахідки з розкопок, проведених дослідником, передовсім, у літописних містах – Галичі (1932–1941 рр.), Теревовлі (1931, 1937 рр.), Белзі (1935–1937 рр.), Звенигороді (1937 р.), Пліснеську (1940 р.) та кладовищі княжої доби у Валяві (1939 р.) в околиці Перемишля. Ці знахідки зосереджені у групі фондів “Київська Русь” та нараховують понад 5 тис. одиниць збереження.

Серед колекцій, нагромаджених дослідженнями Я. Пастернака, найчисленнішою є, передовсім, колекція з розкопок княжого Галича.

Близько половини колекції становлять шматки керамічного посуду, як місцевого виробництва, так і привізного, переважно з візантійських міст Північного Причорномор’я. Частина керамічних виробів реконструйована або ж збереглась значною мірою. Серед них десять горщиків, одинадцять покришок, свічник, писанка. Одна з посудин містила березовий дьоготь [10, с. 238, рис. 81: 3]. Оригінальною знахідкою були глиняні фігурки: коника з Золотого току (НТШ-30479, ЛІМ-497, з відбитими ногами та головою) та воїна у шоломі (НТШ-27196, ЛІМ-2100), з Вікторова [2; 10, с. 255, рис. 85].

Археологічні дослідження на терені стольного Галича дали значну кількість рухомих знахідок, що дають змогу різнобічно характеризувати внутрішнє та зовнішнє оздоблення храмів. Однак, їх атракційність призвела до значної розпорошеності цих артефактів.

На сьогодні окремі пам’ятки з розкопок Я. Пастернаком Успенського собору, зокрема керамічні рельєфні плитки, перебувають у фондах Відділення археології Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Картинної галереї (сектор археологічних знахідок філії “Одеський замок”, архітектурні деталі Успенського собору, свого часу передані Галереї мистецтв з музею Богословської академії) та музею археології Львівського держуніверситету ім. І. Франка [7].

Найбільшу увагу звертали, передовсім, на рельєфно орнаментовані керамічні плитки, які вважаються унікальними мистецькими творами Галицької землі з огляду на свої декоративні рельєфні зображення. Їх датування коливається в межах середини XII – першої половини XIII ст. Керамічні плитки були важливим елементом декору сакральної монументальної архітектури княжого Галича. У багатьох статтях подано описи та розроблено типологію плиток, проаналізовано їх місце серед аналогічних пам’яток. Особливу увагу звернено на семантику зображень [7, 8, 24].

Вони походять, переважно, з розкопок у Крилосі 1938 р. Їх найбільша кількість зберігалася первісно у фондовій групі Київська Русь ЛІМ. Довший час у післявоєнний період вони наповнювали експозиційний зал № 5 у ЛІМі, а згодом відповідно до Наказу комітету № 51 від 17.01.1953 р. 5 штук видано Канівському музею та 1 шт. Видано Київському історичному музею. Пізніше, відповідно до розпорядження № 128 від 6.08.1958 р. 10 шт. видано Станіславівському Музею [3, ІІІ-3612, 3743–3748].

Вагоме місце серед рухомого матеріалу, виявленого в різний час Я. Пастернаком під час археологічних досліджень давнього Галича є

архітектурні деталі. Їх сукупне опрацювання разом із нововиявленими кам'яними блоками під час робіт 1990-х рр. є невід'ємною основою для подальшої реконструкції особливостей галицької архітектурної школи.

Незважаючи на намагання Я. Пастернака максимально вберегти цілісність цієї колекції, у післявоєнний період її чекали великі випробування. Так, знахідки, що містилися у Національному музеї, а це був інвентар так зв. "угорських могил", відкритих в ур. Діброва в 1936 р., у 1940 р., щоправда, частково, було включено у склад фондових збірок ЛІМу, однак у часи війни предмети з цих поховань як найцінніші збірки були знову повернуті на зберігання І. Свенціцькому до Національного музею [15, с. 44] і до сьогодні залишилися у його колекції.

На сьогодні галицькі знахідки в Національному музеї у Львові переважно зосереджені у групі фондів "Давнє мистецтво" [5]. Фонди Національного музею містять предмети, переважно, мистецької вартості з розкопок Я. Пастернака: бронзові та срібні культові речі, зокрема скляний флакон з жіночого поховання в Успенському соборі тощо.

Низку особливих реліквій Я. Пастернак прагнув зберегти за будь-яку ціну. Так, кістяк здогадно князя Ярослава Осмомисла, виявлений в Успенському соборі у вересні 1939 р., мабуть, з відома митрополита А. Шептицького, він поклав до крипти собору св. Юра*. А золотий колт візантійської роботи, знахідку сезону 1940 р. взяв з собою у далеку подорож на Захід. Його щасливе повернення у склад колекції відбулося лише 1997 р. [14].

Неодноразові дослідження Я. Пастернака у Теребовлі теж залишили слід у збірках ЛІМу. Так, з розкопок у 1937 р. на пагорбі Попівщина (західна околиця Теребовлі) [21], коли було виявлено фундаменти колишньої василіанської церкви Святої Параскеви П'ятниці з XVI–XVII ст. та давнішого монастиря княжої доби, походив бронзовий нагрудний хрест-енколпійон XI–XII ст. із зображеннями Святої Богородиці та євангелістів [4] та уламки глиняного посуду того ж часу, який було передано у фонди Музею НТШ (№ 28173), а згодом він зберігався у ЛІМі [№ III-470: 2, с. 24].

Порівняно невеликою є колекція з розкопок Я. Пастернака у Белзі у 1935–1938 рр. Невеликий перелік знахідок (12 номерів), які надійшли у фонди музею НТШ з розкопок 1935–1937 рр. міститься вже у тогочасному музейному звіті [9]. Найповніший опис розкопок містився у колективній праці, наклад якої знищила влада у 1939 р. Коротку інформацію

про дослідження у Белзі містить підсумкова монографія Я. Пастернака [12, с. 647–650]. Окремі предмети з Белза неодноразово публікувалися. Серед них денце горщика з клеймом, острога, свинцева була, енколпійон (ймовірно, на підставі гіпсового відбитку), шахова фігурка [14]. Комплексне вивчення старожитностей княжого Белза, яке розпочалося в останні роки, потребує повного залучення наявних джерел.

І сьогодні археологічні колекції Я. Пастернака слугують науковцям для базового розгляду та різноманітної інтерпретації у низці узагальнювальних історико-археологічних та мистецтвознавчих праць. Тому наступними кроками у вивченні наукової спадщини Я. Пастернака повинна стати публікація усіх збережених польових щоденників та повний каталог археологічних матеріалів експедицій, як збережених, так і тих, які були зафіксовані у давніх інвентарях.

1. Архів Львівського історичного музею. – Книга наказів по Львівському державному історичному музею. 1940 – 1941 рр. 2. Архів Львівського історичного музею. Інвентарна книга № 3. 1940 р. 3. Архів Львівського історичного музею. – Інвентарна книга № 4. 1948 р. – 126 с. 4. Архів Музею при Інституті народознавства НАН України. Інвентарні книги Музею НТШ. 5. Архів Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького. – Книга надходжень Національного музею у Львові 1932–1940 років. 6. Бандрівський М.С. Роль греко-католицької церкви у підготовці та проведенні історико-археологічних досліджень пам'яток княжого Галича // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті і матеріали. – Львів: Логос, 2006. – С. 129–133. 7. Ляска Віталій, Мінейко Ольга, Вітвіцька Галина. Галицькі керамічні плитки з колекції Археологічного музею Львівського університету (матеріали до каталогу) // Археол. досл. Львів. ун-ту. – 2009. – Вип. 12. – С. 169–181. 8. Кошовий О. П. Галицькі керамічні плитки XII–XIII ст. (Генеза. Іконографія. Семантика). Автореф. дис... канд. мистецтвознавства. – Львів, 1997. – С. 15. 9. Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933–1936 // Записки НТШ. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 241–268. 10. Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998 (Краків; Львів, 1944). – 345 с. 11. Пастернак Я. Літописний город Пліснеск та проблема варягів у Галичині // Науковий збірник Українського вільного університету. – Вип. 5. – Мюнхен, 1948. – С. 138–148. 12. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – 760 с. 13. Терський С. В. Золотий колт повернувся до Львова // Український шлях. – № 46 (129). – 21 листопада 1997 р. – С. 5. 14. Терський С. В. Археологічні матеріали з Белза у фондах львівського історичного музею з надходжень до 1940 року. Спроба каталогу // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Вип. 1. Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2004. – С. 24–27. 15. Терський С. В. Музейна справа та археологічні дослідження на теренах Галичини та Волині в роки Другої світової війни // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – № 541: Держава та армія. –

* Під час робіт у соборі з впорядкування крипти у 1992 р. його було знайдено. Останки залишено у крипти. Існує версія належності поховання галицькому єпископу Космі [6, с. 132].

2005. – С. 39–48. 16. Терський С. В. Археологічні матеріали з Пліснеська у фондах Львівського історичного музею з надходжень 1940–1972 років. Аналіз колекції // Конференція “Ольжині читання”. – Пліснеськ, 10 жовтня 2005 року. – [Львів, 2006]. – С. 16–22. 17. Терський С. В. З історії експонування та виставок археологічних пам'яток Галицько-Волинської держави у Львівському історичному музеї // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Вип. XI. – Львів, 2006. – С. 52–70. 18. Терський С. В. Колекціонери та колекції археологічних пам'яток у львівських музеях XIX–XX ст. // Zamojsko-Wołyńskie zeszyty tuziealne. – Т. 4: “Минуле майбутньому” Роль польського і українського музейництва в збереженні і документуванні культурної спадщини пограниччя. Матеріали наукової конференції. – Zamość, 2006/2007. – С. 39–60. 19. Терський С. В. Археологічні матеріали з розкопок Галича у 2-й пол. XIX – 1-й пол. XX ст. у фондах львівських музеїв: проблема каталогізації // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Вип. XII. – Львів, 2008. – С. 8–21. 20. Терский С. В. Археологические коллекции эпохи средневековья в Львовском историческом музее: проблемы формирования,

реставрации, экспонирования и каталогизации // Музеология – музееведение в XXI веке: проблемы изучения и преподавания: Материалы Международной научной конференции. – СПб., 14–16 мая 2008 года. – СПб., 2009. – С. 232.–245. 21. Терський С. В. Археологічні матеріали з пам'яток княжої доби на Західному Поділлі у фондах Львівського історичного музею // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Вип. 15. – Львів, 2012. – С. 42–62. 23. Терський С. В. Реформування музеїв Галичини на початку Другої світової війни // Військово-науковий вісник. – Вип. 19. – Львів: АСВ, 2013. – С. 144–155. 24. Ткачук Т.М., Тимус К. Л. Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма (з фондів Історичного музею у с. Крилос Національного заповідника “Давній Галич” у м. Галич). – Галич, 1997. – 59 с. 25. Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten // Archeologia Hungarica. – 1937. – Bd. 21. – S. 1–7. 26. Petehyrycz W., Ters'kyj S. Materiały z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Walawa koło Przemyśla // Rocznik Przemyski. – Т. 23. – 1997. – Z. 5. Archeologia. – S. 107–118.